

Freud nyelvi modelljei. Sergio Benvenuto beszélgetése Julia Kristevával*

RAI (Olasz Rádió és Televízió): Hogyan gondolkozott Freud a nyelvről?

Kristeva: Freudot olvashatjuk a kortárs analitikus tapasztalatok fényében; ezekben új fejleményként jelenik meg az, amit egy közelmúltban megjelent könyvemben „a lélek új betegségeinek” neveztem, vagyis az autizmustól a pszichoszomatikus megbetegedésekig, borderline szindrómáig, „hamis szelfekig”, „mintha-páciensekig” és egyéb, nárcisztikus zavarokig terjedő tünetek. Ezekben az esetekben az analitikus egy, a nyelven túl elhelyezkedő dologgal találja szemben magát, amit nem lehet megjeleníteni. A humán tudományokban napjainkban megjelenő kognitivisták nyomás hatására gyakori a pszichés tapasztalatok olyan megközelítése, amelynek során kiiktatjuk a nyelv materiális mivoltát, és különböző logikai stratégiákat kényszerítünk rá, alannal vagy anélkül. Így újból megvizsgálhatjuk azt, hogyan gondolkodott Freud a nyelvről. Sokan úgy gondolják, hogy Freudnak egyetlen nyelvkonceptiója volt, pedig legalább három, csak gyakran egységes sémába rendezik őket.

Az első modell Freud korai műveiben jelenik meg, különösen az „Adalékok az afázia fogalmához” („Zur Auffassung der Aphasien”, 1891) és „A tudományos pszichológia projektje” („Entwurf einer Psychologie”, 1895) címűekben, valamint az ugyanebből a korszakból származó néhány más szövegben. Ezek mind a szexuális és a verbális nem megfeleltethetőségéről szólnak. Freud úgy gondolja, a szexuális vágy nyelvi eszközökkel nem ragadható meg; nemcsak nehéz a vágyat nyelvileg kifejezni és értelmezni, hanem az intellektus és a nyelv aszimptotikus viszonyban áll a szexuális vágygal, vagyis nincs közöttük konvergencia, szimbiózis, megfeleltethetőség. Ez valószínűleg a neurózisnak tudható be, de talán az ember kezdeti éretlenségének is – a nyelv későbbi fejlemény. Így úr található a testi működés és a beszéd lehetősége között, amit Freud például a kis Hans esetében fejt ki. A test és a nyelv – a szexuális vágy és az intellektus – közti megfeleltethetlenségre alapozza Freud a tudattalan reprezentáció és a szavak közötti fordítás hiányát vagy elégtelenségét, és ebből alkotja meg azt, amit én a nyelv heterogén modelljének hívok, és amelyet bizonyos pszichoanalitikus körök magukénak vallanak, például a Société Psychanalytique de Paris, ahová én is tartozom. A lacani iskola ezzel a modellel sokkal kevésbé

* Eredeti megjelenés: Freudian Models of Language. A Conversation. *Journal of European Psychoanalysis*, 1996/3-4. <http://www.psychomedia.it/jep/number3-4/kristeng.htm> Az interjú 1994 májusában készült Párizsban, az Olasz Kulturális Intézetben, a RAI (Olasz Rádió és Televízió) és az Olasz Filozófiatudományi Intézet Bölcsészettudományok Multimédia Enciklopédiája nevű projektje számára. A magyar szöveg Claudia Vaughn angol nyelvű fordítása alapján készült.

foglalkozik. Freudnak ez az első nyelvkoncepciója azért heterogén, mert úrt tételez fel a szavak reprezentációja és a dolgok reprezentációja között.

Ez a megkülönböztetés megtalálható a *Metapszichológia* C. mellékletében, bár már az „Adalékok az afáziához”-ban megjelenik. Itt a Freud a „szavak reprezentációja” alatt azokat a reprezentációkat érti, amelyek alapvetően a beszéd hangzasképével kapcsolatosak. Amikor kimondok egy szót, a psziché rögzíti a hangzasképet – a szó esszenciáját, bár nem az egyetlen, mert a szó reprezentációjába beletartozik az olvasás, írás és mozgás képe is. A beszéd komplex, de zárt egész. Ám a szavak reprezentációja összekapcsolódik a tárgyak vagy dolgok reprezentációjával, ami egy nyitott egésznek nevezhető, és amely a világ vizuális képét jelenti; például ha kimondom azt a szót, hogy „televízió”, látom magam előtt a televízió mint tárgy képét, de ennek vannak taktilis (megérinthetem) és akusztikus (van hangja és hangereje) elemei is. Freud szerint tehát a pszichés apparátus, amely a dolgok és szavak reprezentációjára összpontosít, heterogén reprezentációt hoz létre a pszichében épp e két alapvető komponens, a szavak és a tárgyak miatt.

„A tudományos pszichológia projektje” című tanulmányában Freud két rendszert vázolt fel. Az egyik a „phi”, amely az embert kapcsolatba hozza a külvilággal, a másik pedig a belső rendszer, a „pszi”. Azt feltételezi, hogy az egyik rendszerből a másikba kvantitatív töltés, hormonális, idegsejti vagy elektromos biológiai energia áramlik, és kvantitatívból kvalitatívba vagy pszichésbe tud átváltozni (a neurobiológia ugrásszerű fejlődésével ez az elmélet nagy jelentőséget kapott, és sokakat foglalkoztat).

A nyelv a két rendszer – az energiatöltés és érzékelés, illetve logikai tevékenység – között helyezkedik el, ezért a tudást és a tudatosságot segíti elő. Freudnál a nyelv kulcsfontosságú helyet foglal el az érzékelés és a logika között, egyikre sem redukálható, hanem közvetít közöttük. Ezt az első freudi modellt tehát a nyelv „rétegzett koncepciójának” (*conception feuilletée*) nevezem, mert nem redukálja a nyelvet a napjainkban használt jelölő/jelölt ellentétpáron alapuló modellre. Ehelyett kapcsolatot teremt a külső világgal az érzékelés, és az intellektussal az emlékek közvetítése révén – ez logikai, sőt metafizikai kapcsolódások bonyolult rendszerét eredményezi. Ennek a modellnek a heterogeneitása azért is érdekes, mert ellentétes irányba vezet, mint az a nyelvészeti tendencia, amely a korai Freudot a saussure-i modellen belül próbálja értelmezni, bár akkoriban még nem fejlődtek erre a szintre a dolgok. Különösen a lacani iskola alkalmazza a saussure-i modellt Freudra, mert ez jobban összezseng a második freudi modellel, amint majd látni fogjuk. Ez az első modell mégis igen érdekes, még ha a lacani megközelítés nem említi is explicit módon, mert Freud biológusi és orvosi tapasztalataira támaszkodik, és figyelembe veszi az érzést, az érzékelést és az energiatöltést. Ezért én ezt a nyelvet „lecsupaszított” modelljének nevezem.

Napjainkban néhány analitikust erősen foglalkoztatja ez a modell, és tudatosan vagy tudattalanul igyekeznek figyelembe venni. Például Bion a *Figyelem és értelmezés* (1970) című művében különbséget tesz a szimbolizáló „alfa funkció” és a nem-szimbolikus „béta-elem” között, ezzel megmutatva a pszichés, mentális (és szűkebb értelemben véve nyelvi) műveletek heterogeneitását.

RAI: Úgy gondolja, hogy Bion későbbi gondolkodását közvetlenül Freud első neurológiai elmélete inspirálta?

Kristeva: Nem tudom, hogy Bionra közvetlenül hatott-e Freud. Csak egy hasonlóságot emeltem ki: Bion, miközben a saját útján haladt, rátalált a nyelv funkciójának heterogeneitására (*langagier*), amely Freud korai tézisében megjelenik. Izomorfizmus vagy párhuzam fedezhető fel Freud és Bion között.

Erre épülnek aztán más művek, mint az én könyvem is, *A költői nyelv forradalma* (*La révolution du langage poétique*, 1973), amely különbséget tesz a szemiotikus és a szimbolikus között. A „szemiotikus” alatt a nyelv eleve meglévőségét, az érzékek egy bizonyos diszpozícióját értem, de azokat az ösztönkésztetéseket is, amelyek a korai csecsemőkorra, az echoláliára, a nyelv előtti állapotokra vezethetők vissza – és amelyek később például a költői nyelvben bukkannak fel újra. Ez a szint, amely a ritmusok, alliterációk és egyéb intralingvisztikus jelenségek formájában manifesztálódik, a késztetések szintjéhez kapcsolódik, és talán azokon túl a jelölő funkció testi és biológiai szintjeihez. Ezzel kapcsolatban azonban nem szabad elfeledkeznünk a másik szintről, amelyet én „szimbolikusnak” hívok, vagyis a nyelv *stricto sensu* területére a jelek, érzések, szintézis és logika formájában. Franciaországban az egyik jelenlegi irányzat éppen ebben az irányban fejlődik; idetartozik például Piera Aulagnier munkássága, mint *Az értelmezés erőszakossága* (*La violence de l'interprétation*, 1975), amelyben egy nyelv-előtti (*pré-langagier*) érzelmi állapotot feltételez, amit ő piktogramnak nevez, és amelyet bizonyos traumás és regresszív állapotokban, valamint a pszichózisban is felfedezett. Ezek a példák mutatják, hogy a modern klinikai gyakorlatnak, amely nehéz pszichopatológiai esetekkel találja magát szemben (különösen a pszichózis gyógyításánál), figyelembe kellene vennie azokat az infra-lingvisztikus, pszichés műveleteket, amelyek Freud első modelljében megjelennek.

RAI: De ez ellen érvelhetnénk azzal, hogy Freud korai elméleteit korának neurológiai elképzelései inspirálták, amelyek mára már túlhaladottak.

Kristeva: Ez igaz: Freudnak nem volt megfelelő neurobiológiai tudása ahhoz, hogy az agysejtek működésével vagy a szinapszissal kapcsolatos elméleteit finomítsa. Ma már ezekre, és általában az idegrendszerre vonatkozóan sokkal fejlettebb tudással rendelkezünk. Leegyszerűsítve két elmélet létezik: Changeux elektromos elmélete, amely egyfajta idegsejt-térképet feltételez, és a testnedv-elmélet, amely szerint az agy ilyen elektromos térképe mögött egy logikai is meghúzódik, amely a testnedveken alapul, és talán dinamikusabb és fluidabb. Mégis, mindezekben az elméletekben, amelyek modernebbek és kidolgozottabbak Freudénál, továbbra is tátong egy űr abban, amit egyfelől az idegsejtekről, másfelől a nyelvről el tudunk mondani: egy űr a biológiai anyag és a nyelvi (*langagière*) megnyilvánulás között. Így kettős determinációval találjuk magunkat szemben a pszichológiai megnyilvánulások, különösen a pszichiátriai vagy pszichoanalitikus tünetek előtt.

Vegyük például a depressziót. A depresszió bizonyos tünetei antipszichotikumok vagy akár elektrosokk segítségével megszüntethetők, vagyis a mentális működés egy része biológiai szinten kezelhető és korrigálható; de ez nem zárja ki a nyelvi szinten történő intervenciót. A pszichoanalízis még egy biológiai sejtre is hatással lehet.

Például bizonyos értelmezések felgyorsíthatják az agyműködést, a szinapszis irányíthatóbbá válik, és akár a szerotonin szintje is megváltozhat. Más szóval, a jelenlegi modellekben, amennyire tovább finomíthatók, mindig előkerül az a kettős, rétegzett modell, amelyet a korai Freud vázolt fel. Én megpróbálom újragondolni ezt a freudi kettősséget: nem elégszem meg vele, hanem rétegezni, sokszorozni akarom, és a mai helyzetre alkalmazni anélkül, hogy szem elől téveszteném ezt a kettős meghatározottságot, amelyek nélkül az agyműködés egysíkúvá válik: vagy ignoráljuk a jelölőt mint faktort és csak a biológiai szintre fókuszálunk, vagy csak a jelölt szintjével foglalkozunk és ignoráljuk a biológiát. A pszichoanalízis csak úgy aktualizálható, ha figyelembe vesszük ezt a kettős meghatározottságot.

RAI: De hiszen az *Álomfejtés*ben Freud maga is teljesen szakít ezzel a neurológiai érveléssel, nem? Vagy Lacan rosszul értelmezi ezt a művet, amikor azt mondja, hogy a tudattalan szerkezetileg a nyelvhez hasonlít?

Kristeva: Ez a kérdés már továbbvezet minket ahhoz, amit én Freud második nyelvi modelljének hívok; ez nagyon hasonlít ahhoz a strukturális modellhez, amit később Lacan dolgoz ki. Freud lassan jut el ehhez az optimista modellhez – miközben elhagyja a neurológia területét –, amikor a szabad asszociációra alapuló pszichoanalitikus gyógy mód tervét megalkotja. 1892 és 1900 között Freud arra a meggyőződésre jutott, hogy az asszociatív elmesélés segíthet a traumatikus tartalom lefordításában. Azt mondta betegeinek: „Mondja el, mi jut eszébe; asszociáljon szabadon, és mondja el a történetet.” Gyógy módját innentől fogva a narratívára alapozza, és ebből egy újabb nyelvközpontú modell születik.

Ennek a második modellnek két sajátos jellemzője van. Egyrészt a nyelvet tudatelőttés köztes kifejezések alkotják (vagyis a nyelv maga a tudatelőttés), így a tudattalant dominálhatja a tudatos. A nyelv tehát köztes és közvetítő jelenség. Freud számára a nyelv mindig a tudatelőttés szférájában marad. Ugyanakkor képes rá, hogy túllépjen a tudatosságon, mert a tudat és a tudattalan között helyezkedik el. De honnan származik a nyelvnek ez a különleges hatalma, hogy tudatosítson dolgokat? Idézzük csak fel az első modellt: mivel a nyelv heterogén konstrukció, amelyet érzékelések és érzések táplálnak, a testben gyökerezik, a biológiai érzékelésben és tapasztalatokban. Tehát köztes helyet foglal el a tudattalan és a tudatos között; ezért preferálja Freud a nyelven alapuló gyógy módot.

Továbbá ahhoz, hogy a tudattalan uralni tudja a tudatot, a tudattalan modelljét is egyre jobban befolyásolja a nyelvi tudatosság. Freud tehát az *Álomfejtés*ben a nyelv egy olyan definícióját dolgozza ki, amely számára ismerős elméletek elképzelésein alapul: ilyen a tudattalan és a nyelvtan párhuzama, az írásban nyomokban megjelenő korábbi jelenségek – például a nyelvet hieroglifákhoz hasonlítja. Más ezoterikus utalások is megjelennek. Freud bizonyos nyelvészek munkáit is olvasta, elsősorban Karl Abelét, akinek kutatásait felhasználta az „Ősi gyökszavak ellentétes jelentése” („Ober den Gegensinn der Urworte”) című esszéjéhez.

Freud ősi gyökszavak iránti érdeklődésének két fontos aspektusa van.

(1) Meg akarta állapítani a tudattalan logikáját, amely különbözik a tudatostól, például nem ismeri a „nem”-et és az ellentmondást.

(2) Ez a logika azonban Freud szerint nem egyszerűen az analitikus elméleti konstrukciója, és nem az analízishez, a neurotikus vagy pszichotikus patológiához kapcsolódik, hanem általában az emberi természet része. Freud tehát olyan nyelvészeti munkákra támaszkodott – tévesekre is, mint Karl Abelé –, amelyek alapján ezt mondhatta: „Amit ma mondok önnek, az a terápiában jelenik meg, de része az ember örökségének, és a múltban is felfedezhető.” Röviden, Freud racionalizálni próbálja felfedezését, és kitágítani az elgondolható határait nemcsak a patológiában, hanem az emberi létben általában. Az *Álomfejtés*ben a tudattalan logikáját úgy próbálja megérteni, hogy egy primitív nyelvhez hasonlítja.

Lacan ezzel kapcsolatos munkája – különösen az az állítása, hogy „a tudattalan úgy strukturálódik, mint egy nyelv” – pontosan és híven tükrözi Freud ezen második elméletét, és explicit módon fejezi ki annak alapvető célját. Ma sok analitikus gondolja úgy, hogy Lacan értelmezése túl extrém, Freud második elméletét túlzottan elviszi a „lingvisztéria” irányába (Lacan maga használja csúfondárosan ezt a kifejezést saját megközelítésére), és hogy az 1960-as évek strukturalista nyelvészete Lacanon keresztül túlságosan egy véglet felé sodorta Freud értelmezését. Ebben az időben történt, hogy a strukturalista nyelvészet, különösen Jakobson munkássága alapján Lévi-Strauss kifejlesztette a strukturalista gondolkodást. Lévi-Strauss a leszármazási rendszereket és a mítoszokat a fonológiából kiindulva vizsgálta, amely a strukturalista gondolkodók – nyelvészek és mások – számára az alapot jelentette. A tudattalan matematikai képletekre való átalakítása – ahogyan azt a lacani iskola és bizonyos értelemben a mai kognitívizmus teszi – kapcsolódik Freudnak az *Álomfejtés*ben felvázolt nyelvi modelljéhez. Freud ugyanis egy olyan modellt keres – kora nyelvészeti elméletei között, ahogyan ő látta azokat –, amelynek segítségével a tudattalant a tudat kontrollja alá helyezheti. Lacan és a kognitivisták más modelleket keresnek, de ők is úgy vélik, hogy a nyelv és az azzal párhuzamba állított tudattalan megragadható koruk tudományának bizonyos modelljein keresztül.

Freudnak ezt a második nyelvi modelljét „optimista modellnek” hívom, mert akkoriban Freud úgy gondolta, hogy a szabad asszociáció segítségével minden tünetet feltárhatunk, és ennek segítségével minden trauma, ösztönkésztetés, szexuális és pszichés zavar megjeleníthető a nyelv eszközeivel. Ez az optimizmus azonban teret hagy egy másik freudi modellnek is, amely továbbra és rétegzett és heterogén. Ebben arról beszél, hogy az ösztönkésztetések – amelyek nem nyelvi jellegűek –, valamint az elsődleges és másodlagos folyamatok bizonyos logikáknak engedelmessé válnak.

Elsődleges folyamatoknak nevezzük az eltolást és a sűrítést. Például a páciens ahelyett, hogy álmában valami olyasmit látna, ami számára szexuális okokból zavaró vagy nehezen elfogadható – például egy nővel történt traumatikus együttlét –, egy botanikai tanulmányról álmodik. Freud saját híres álmára utalok itt a botanikai értekezésről, amely nagyon tudományos könyv; ennek az álomnak az értelmezése feltárja, hogy egy eltolásról van szó, egy traumatikus szexuális élményről, amely a virághoz és a nőiséghez kapcsolódik.

A sűrítés a metaforához hasonlítható; például összekapcsolunk két jelenséget, az „embert” és a „hajladozó nádszálát”. Amikor Pascal azt mondja: „az ember gondolkodó nádszál”, metaforát alkot. De a sűrítésen keresztül sok álomban az egyik motívumhoz több oneirikus gondolat kapcsolódik, és az álom több gondolata ebben

találkozik. A botanikai értekezés egyszerre eltolás és sűrítés, hiszen ez szimbolizálja az álmodó viszonyát a nőiséghez, a tudományhoz, a publikáláshoz, a kultúrához stb. Az álom egyik eleme tehát sűrítésnek tekinthető, bár itt nem tudatos folyamatról van szó. A másodlagos folyamatok viszont tudatos folyamatok (Freud saját kifejezése), ami alatt Freud a szintaxist, a logikát, az érvelést érti. Az ösztönkésztetések az elsődleges folyamatok szintjén működnek, de később a másodlagos folyamatokban jelennek meg.

RAI: Mondhatjuk-e ennek ellenére, hogy az elsődleges folyamatokban is megjelennek nyelvi jelenségek?

Kristeva: Freud maga is utalt erre, amikor azt mondta, hogy az álmoknak megvan a maguk retorikája és nyelvtana. Erre alapozva Lacan már explicit módon metaforáról és metonímiáról beszél, Jakobson kategóriáit rávetítve a freudi fogalmakra. Ez a második freudi modell fontos továbbfejlesztése. És bár Lacan továbbviszi ezt a gondolatot, hű marad Freud második modelljéhez.

RAI: Tehát Lacan Freud klinikaibb modelljét követi? Hiszen Freud első elmélete inkább neurológiai, és meglehetősen távol áll a neurológia valós, konkrét klinikai tapasztalataitól. Mondhatjuk-e tehát azt, hogy Freud második elmélete közelebb áll saját klinikai gyakorlatához?

Kristeva: Nem hiszem. Freud különböző elméletei egy életmű részei, amely egyben maradt ránk. Ha feltesszük a kérdést, releváns-e napjainkban a pszichoanalízis, ehhez fontos látnunk a gondolat előtörténetét és megnyilvánulását, honnan jön, milyen elemei születtek vagy maradtak el hosszú fejlődése során, amelyek azonban továbbra is hatással voltak rá. Például Freud, a neurológus nemcsak neurológus, hiszen az afáziáról szóló könyvében meglehetősen elhatárolódik Meynert és Wernicke neurológiai elméleteitől.

Freud a különböző neurológiai elméletekre alapozva a nyelv egy olyan modelljét alkotta meg, amely nem rendszer, hanem az ő szavaival élve a nyelv területe, egyfajta mutáció vagy fluiditás. Ezen a területen belül azok a központok, amelyeket a kor neurológusai feltételeztek, nem stabil pontokként funkcionálnak, hanem inkább egyfajta küszöbök, amelyeken keresztül az energiák anélkül haladnak át, hogy az agy beazonosítható zónáin mennének keresztül. Vagyis kialakul egyfajta neurológiai szerkezet, amely a nyelvi (*langagière*) struktúra működése mögött meghúzódik. Ezt a nyelvi struktúrát ráadásul befolyásolja a beszélő és hallgatósága közötti viszony. Innentől tehát „a nyelv rétegzett reprezentációja” kidolgozásában veszünk részt. Ez valamilyen mértékben neurológiailag meghatározott, mégis „nyelvi területet” képez, ahol az energia átalakul és küszöbökön halad át (vagyis nagyon fluid és dinamikus szerkezet). Másfelől, a reprezentációnak ezen a szintjén a szó és a dolog reprezentációját is megtalálhatjuk. Harmadrészt adott egy alany, aki (szükség esetén) birtokában van ennek a funkciónak, de Freud nem beszél róla explicit módon: az első elméletében még nem jelenik meg a szubjektivitás és az alanynak másokkal való kapcsolata (a második elméletében már igen), a rétegzett modell ugyanakkor már ott van. A szubjektivitás fogalma, amely olyan szorosan kapcsolódik a nyelvkoncepcióhoz az *Álomfejtés*ben, csak később áll össze, ahogyan a szabad asszociáció elmélete is. A freudi elmélet később sem foglalkozik az áttétellel, ami elég

meglepő, hiszen Freud alkotta meg a pszichoanalízist mint kezelési módszert, ami a másik emberhez való beszéden alapul.

Vagyis az alany másikhöz való viszonya alapvető fontosságú. Freud egyértelműen tudatában volt az áttételes kapcsolatnak, sőt – bár ezt gyakran elfelejtik – még a viszont-áttételről is beszél, vagyis arról, hogy még az analitikus is csak akkor értheti meg kliensét, ha helyébe képzeletben magát, és kivetíti rá saját, többé vagy kevésbé traumatikus élményeit, múltját és emlékeit. Ám a kétfajta áttétel ilyen találkozását Freud nem említi explicit módon, és nem is fejleszti tovább; ezt későbbi elméletalkotók, Lacan és elődei teszik majd meg. Ezt a második freudi modellt azonban nem szabad úgy kezelnünk, mintha ez lenne az egyedüli freudi modell. Az az elképzelés, hogy a nyelv a kezelés alapja, és hogy a tudattalan hasonlít a nyelvhez, fontos eleme az *Álomfejtés*nek, de más elemek is megjelennek, például az első vagy akár a harmadik freudi modell nyomai.

RAI: 1912-ben úgy tűnik, Freudot már nem a nyelv érdekli, hanem a törzsfajlás, vagyis az emberiség biológiai és pszichológiai öröksége. Hogyan értelmezzük a filogenetikai eredetmítoszt, amely olyan sok későbbi analitikusnak gondot okozott?

Kristeva: 1912-től vagy 1914-től fordulat áll be Freud gondolkodásában, és ez csak radikálisabbá válik a háború kitörése után, amely komoly következményekkel járt Freud saját pszichéjére. A *Totem és tabu* (1912) ismétlődő tevékenységekkel foglalkozik pszichés reprezentáció nélkül.

Freud egy primitív hordát tételez fel, amely fivérek szövetségén alapul, ugyanis a nők mindig csak a cseretárgy szerepét töltik be; ezek a fivérek részt akarnak kapni a nőkből, de sikertelenül, mert apjuk mindet megtartja magának. Először, hogy megkapják a nőket, a fivérek megölik az apát – innen származik a gyilkolás vágya és ennek a gyilkosságnak a megismétlése. Vagyis az ismétlés kényszere (ez klasszikus freudi terminus) ahhoz a halálösztönhöz kapcsolódik, amely a primitív hordában élő fivéreket motiválja. És azután, ennek a kényszeres ismétlésnek a során megjelenik valami új: a totemlakoma. Az apát megeszik, interiorizálják, és ezáltal orálisan kialakul egy szimbolikus megállapodás: az apai zsarnokság nem zsarnokság többé, hanem autoritás. A fivérek felismerik a törvény létezését.

Innentől már nem a megjeleníthetetlen ösztönről – a halálösztönről és annak erőszakosságáról – van szó, hanem egy szimbolikus egyezményről, amely az emberiség történetében a Homo sapiens megjelenésével esik egybe. Freud azért meséli el a primitív horda történetét, hogy bemutassa: az ember mint társas lény többé nem a zsarnoksággal, hanem az apával, az autoritással azonosul, és ezáltal kialakul a kultúra.

1912-től Freud folyamatosan finomít ennek a mesének a pszichés reprezentációját. A totemlakoma megjelenésével az ölést már nem végrehajtjuk, csak szimbolizáljuk (megjelenítünk magunk számára valakit, akivel azonosulni tudunk), így képessé válunk a gondolkodásra, a beszédre, a logikára – egyszóval a kultúrára. Ezen a ponton már a pszichében vagyunk. Néhány későbbi munkájában Freud új variációt alkot meg erre a pszichés reprezentációra, erre a belső életre, amely a totemisztikus cselekedet pillanatában jelenik meg: a nárcizmust. A nárcizmust tehát megkülönbözteti az autoerotizmustól, és úgy véli, hogy még az Ödipusz-komplexusnál is korábbi jelenség. 1915-ben az ösztönkésztetésekre vonatkozóan nem a „tárgy”, hanem az „alany” szót

használja. Napjainkban sok vita folyik a tudattalan és a pszichoanalízis alanyáról. Freud akkoriban nem használta ezt a szót; énről (Ich), ösztönéről (Es) és felettes énről (Über-Ich) beszél, azonban 1915-ben az ösztönkésztetésekkel kapcsolatban megjelenik az „alany” szó, ugyanis megkülönbözteti az ösztönkésztetés alanyát és tárgyát. Az orális késztetés esetén például az alany én vagyok, a tárgy pedig az a gyümölcs vagy zöldség, amelyet elfogyasztok. Csak ilyen szempontból – mint egyfajta ösztönös megnyílás (*frayage*), amely egy szükséglet kielégítésére készlet – használja Freud az alany/tárgy megkülönböztetést, nem pedig az ösztönkésztetések szempontjából. Később ezt nem fejleszti tovább, hanem új témát nyit. Az úgynevezett első téma, amelyet már az *Alomfejtésben* felvázolt, a tudattalannal, a tudatelőttessel és a tudatossal foglalkozik. A második témában az énnel, az ösztönénnel és a felettes énnel. Az ösztönkésztetésekkel kapcsolatban azonban felmerül alany fogalma: az ösztönkésztetésnek van egy alany-tárgy tengelye, de egy élvezet-kellemetlenség tengelye és egy aktív-passzív tengelye is. Az aktív-passzív tengellyel helyettesíthető be a domináns-dominált tengely, amelyből a szadomazochisztikus kapcsolat kialakul. Ezt a *Metapszichológiában* fejleszti tovább, amely alapvető fontosságú mű a freudi gondolkodás fejlődésében.

Freud 1917-ben jelentette meg a *Gyász és melankóliát*, amely alapmű mindazok számára – köztük az én számomra is –, akiket érdekel a depresszió. Itt mélyebben belemegy az alany és tárgy közötti ambivalencia logikájába. Bár nem vázol fel egy explicit elméletet az alanyról (ezt napjaink pszichoanalízise teszi majd meg), a melankolikus tárgy ambivalenciájáról beszél, vagyis arról, hogy a melankóliát okozó tárgy ambivalens érzéseket kelt: „egyszerre szeretek és gyűlölök valakit”. Ezért nem tudok megszabadulni tőle még akkor sem, ha fájdalmat okoz nekem; magamba zárom, de mivel ő egy ambivalens tárgy, én is ambivalenssé válok. Nem tudom már egyszerűen csak szeretni magam, hanem gyűlölöm és alulértékelem magam, depressziós leszek, és akár az öngyilkosságig is eljuthatok. Freud tehát mélyebben belemegy a szubjektivitás problematikájába, minden oldalon ambivalenciát talál, de nem alkot részletes episztemológiát az alanyra vonatkozóan, és ez problémát okoz.

1920-ban jelenik meg az a gondolat, hogy a halálösztön az életösztön fő mozgatórugója. Az emberben megvan a halálösztön, amely – a közhiedelemmel ellentétben – nem azonos az agresszivitást kiváltó ösztönnel. Az agresszivitás valójában már az erotikának része; amikor megtámadok valakit, ez a támadás Erósznak, a vágynak a része.

RAI: Tehát ön nem ért egyet azokkal az analitikus trendekkel – például Klein elméletével –, amelyek a halálösztönt szinte kizárólag az agresszivitással azonosítják?

Kristeva: Ez a halálösztön fogalmának nagyon korlátozott értelmezése. A halálösztön sokkal inkább arról szól, hogy meglazul vagy megszűnik a kapcsolatunk a másikkal, visszatérünk az elszigeteltség állapotába, közel kerülünk a szervesetlen létezéshez, sőt akár a semmihez. Úgy tekintem a halálösztönt, mint például André Green vagy Bion: olyan elszakadásnak, amely a pszichózishoz közelebb álló pszichopatológiákra emlékeztet, a melankóliára és talán az autizmusra, ezeknek pedig nem ugyanaz a mozgatórugója, mint az Erósznak. Az Erósz magába szippant vagy ellök, szeret vagy gyűlöl, de nem szakítja meg a kapcsolatot. Amikor megszakítjuk a kapcsolatot, egy sokkal komolyabb, radikálisabb pszichés szimptomatológiában

vagyunk, amelyben ellökjük a másikat és minden kapcsolódást a nyelvhez és az érzékekhez.

Még ha igaz is, hogy a nyelven keresztül a pszichés működés teljes spektrumához hozzáférhetünk – a nárcizmuson, az alany és tárgy ambivalenciáján, a halálösztönön stb. keresztül –, Freud harmadik elmélete akkor is egy igen érdekes kérdést vet föl napjaink analitikusai számára. Egyfelől szkeptikussá válik: ellenállások jelennek meg, az analízis nem mindig működik, az eredmények nem túl érdekesek, az analitikus gyógy mód nem jut túl messzire, vagyis a módszernek egyértelmű korlátai vannak. Másfelől viszont (és itt mélyebb kétségek merülnek fel) nemcsak a nyelven keresztül közelíthetjük meg a tudattalant, mint a korábbi optimista modellben. Ahogy fokozatosan kialakul az ellenállás, ahogy mélyebben behatolunk a pszichés élet ambivalenciáiba, a melankólia, pszichózis, halálösztön stb. vizsgálatába, szembesülünk azzal, hogy a nyelv is tartalmazhat hallucinációkat és tévedéseket. Lehet, hogy kimondok egy szót, de a hangzása alapján nem arra a tárgyra gondolok, amire utal, hanem valami teljesen másra; ennek a hallucinációnak a hatására elveszíthetem a kapcsolatot a valósággal, megtévedek, félrebeszélék. A nyelv tehát nem feltétlenül az igazságban gyökerezik, akár érzékelésről, akár tudattalan traumáról van szó. A nyelv is tévedhet, és mégis, mindennek ellenére, kénytelenek vagyunk a nyelven keresztül kommunikálni.

Freud tehát felfedezi, hogy a nyelv olyan, mint futóhomokon járni. Lacan később ezt fejleszti tovább bizonyos értelemben – bár mindent függőben hagyva –, amikor a *semblant*-ról, a látszatról beszél. A nyelv a látszat területére vezet minket, ami nem feltétlenül akadály a analízisnek, de analízis során ennek tudatában kell lenni. De most még mindig a filogenetikus mítosznál tartunk. Amikor Freud szembetalálkozik a nyelv által támasztott nehézségekkel, egyre kevesebbet beszél róluk – mint „Az ősvilág és az én”-ben. Itt ahelyett, hogy mélyebben megvizsgálná a nyelv ambivalenciáit, kétértelműségeit és nehézségeit, egyszerűen félreteszi őket és visszatér a primitív ember filogenetikus mítoszához. Amikor ismét felveszi ezt a fonalat, visszatér majd a jégkorszaki helyzethez, a nyelv megjelenéséhez és ahhoz, hogy nehézségek esetén nemcsak az egyéni ellenállásokkal kell foglalkozni, hanem egységben látni az élők világát, az amőbáktól az emberig. Később megjelent munkáiban Freud az emberi történelem egészével foglalkozik, és bizonyos tünetegyütteseket bizonyos történelmi korokkal kapcsol össze. Például nemrég megjelent néhány részlet *A transzferencianeurózis áttekintése (Übersicht der Übertragungsneurose, 1915)* című munkából, amelyben az emberré válás egy bizonyos szakaszával kapcsolta össze a kényszerneurózist, a hisztériát egy másikkal, a pszichózist egy harmadikkal, és így tovább. Még a *Mózes és az egyistenhit*ben is felfedezhetjük azt a szándékát, hogy a filogenetikára való nyitottság segítségével újragondolja az emberi történelmet.

RAI: Az, hogy Freud egy ponton ilyen jelentőséget tulajdonít a filogenetikának, értelmezhető úgy, hogy elfogadja Jung kollektív tudattalan-elméletét?

Kristeva: Nem hiszem. Sok analitikus úgy értelmezi Freud filogenetika iránti nyitottságát, hogy ez egyfajta freudi fikció. Szerintük, mivel akkori állapotában képtelen volt feldolgozni a nyelvhez való kétértelmű viszonyt és az áttétel-vizontáttétel nehézségeit, egy fikcióba menekül, személyes fantáziáit meséli el,

mintegy megmutatandó, hogy még az analitikus is a saját fantáziáival dolgozik. Már a kortársak közül is sokan az elmélet túlzott szubjektivizmusára figyelmeztettek, mintha Freud a saját fantáziáit osztaná meg. Mintha az apa megölésének történetével Freud saját ödipuszi vágyait tárná föl. Talán van ebben némi igazság; és ha csak ennyiről lenne szó, akkor is megemelném a kalapomat Freud előtt, amiért így fel merte tárni, és elemzés tárgyává tenni saját tudattalanját. Mert felmerül a kérdés: mivel elemez az analitikus, mi az eszköze? Csak az elmélet? A retorikai eszközei? Netán a kultúrája? Egyesek szerint az analitikus gyógyítás közben az erogén zónáit mobilizálja. Szerintem pedig a saját tudattalanját elemzi; de ehhez az kell, hogy az történet formájában a rendelkezésére álljon. Az analitikus tehát az adott kapacitásával elemez, narratív formába öntve saját fantáziáit. És Freud itt erre mutatott példát, az emberiség történetét próbálta felvázolni, amelyre saját vágyait vetíti ki. Ez az egyik lehetséges magyarázat, miért lépett a filogenetika a nyelvi elméletek helyébe.

De én másképp értelmezem a helyzetet: szerintem Freud a külső pszichével szembesül. Bebizonyította, hogy nem szükséges a pánpszichizmusba bezárkózni, és hogy kiterjeszthetjük a gyógymódot egy másik dimenzióba, amelyet „filogenetikának” nevezett el, kora tudományos elméletei alapján, és amely legalább annyira lenyűgözte, mint Abel vagy más nyelvészek munkássága. De amit mondani akart, az megragadható Nietzsche „monumentális történetírás” vagy Heidegger „létező”-fogalmával. Freud nem akart megrekedni a pánpszichizmusban, egy szűk egygenerációs keretben; azt akarta, hogy az analitikus vegye figyelembe a „létezőt”, a külső pszichét. Sajnos sok későbbi analitikus letért erről az útról, bár Lacan visszautalt rá, csak nem fejlesztette tovább, amikor a beszélő lényt „*parlêtre*”, „beszédlény” névvel illette, ezzel Heidegger nyomdokaiba lépve. De nekünk még tovább kell mennünk, és figyelembe venni a külső pszichét a pszichológiai vizsgálatok során. Kénytelenek vagyunk kortárs szimptomatológiákat követni, hiszen klienseink nyilvánvalóan a nyelv útján kommunikálnak velünk; de – ha fel akarunk emelkedni a kortárs szimptomatológia szintjére – a nyelven keresztül egy biológiai jelenséget közvetítenek felénk, és azon túlmenően a „monumentális történetírást”, a heideggeri Historialét.

Hadd mondjak egy példát arra, hogyan lehet egyszerre figyelemmel lenni erre a három modellre: 1) a biológiaiakra 2) a Lacan által is képviselt „nyelv mint struktúra” modellre és 3) a külső pszichére (ahogyan a Létező és – bár esetlen, de szimptomatikus módon – a filogenetikai eredetmítosz elvezet hozzá).

A példa saját klinikai tapasztalatomból származik. Bulimiás betegemet hányásrohamok gyötrik, életveszélyes állapotban van. Néhány ülés után a tünetei megszűnnek; ekkor egy hagyományosabb típusú analízisbe kezdünk, amelynek során nyugodtabban tudja rekonstruálni saját történetét és szabad asszociációkkal dolgozni. (Freud az ilyen asszociációkra alapozta azt az elméletét, hogy a nyelv a gyógy mód megélt tapasztalata – ezt hívom én a második vagy optimista modellnek.) Az analízisnek ebben a szakaszában, amit én az optimista nyelvfelfogással kapcsoltam össze, a kliens elmesélt egy álmot, ami valójában inkább fedőemlék. Nem emlékszik rá pontosan, de mintha a tengerhez utaztak volna a szüleivel; a hálószobájukban találja magát, mert az egész család egy szobában aludt a szálláson, és szemtanúja lesz az ősjelenetnek (születési szexuális aktusának). Számára azonban ez a jelenet megélhetetlen,

mert két azonosulási mintát kínál egyszerre, a férfit és a nőt. Nagy nehézségébe kerül függetlennek lenni és szexuálisan elkülöníteni magát, és ebben a jelenetben egy szexuális katasztrófával szembesül. Ő saját maga mindkét szülője egyszerre, nem tud választani közöttük. És ennek az álomnak az emléke – vagy ez a fedőemlék –, amelyet az ülés során a nyelv segítségével mesél el, a lehetetlenség és az eltűnés állapotába sodorja. Mindehhez hozzájárul, hogy azóta már normalizálódott az élete, sőt (az analízisnek köszönhetően) szexuális partnert is talált, ám szembesül azzal, hogy partnere nagyon hasonlít az anyjára. Újabb konfliktus jelenik meg tehát: szexuális kapcsolatra lép egy olyan férfival, aki egyszerre az anyja is – ezt biszexualitásában elviselhetetlennek tartja.

A nyelv tehát felszínre hozott egy traumát, amely ennek a bulimiás betegnek a pszichés rendszerében dekompenzációhoz vezetett. Képtelen lett asszociálni. Hosszú ülések következtek bármilyen verbalizáció nélkül, egyfajta kábulatban, mintha elértünk volna egy infraverbális szintet, az ösztönkésztetések szintjét, amely közel áll az első freudi modell energiatöltéseinek biológiai állapotához; egy olyan szintet, amely képtelen továbblépni a szimbolizáció felé. Megkímélem önöket a hosszú terápia részleteitől. De megemlítenék két eszközt, amelyet használtam, és amelyek rezonálnak a korábban felvázolt három modellel. Az első az volt, hogy az érzékelésről beszéltem neki, mintegy helyettesítőként. Beszéltem az egyedüli pszichés állapotokról, amelyeket meg tudott élni. Képtelen volt beszélni, csak evett és hányt; számára ez azt jelentette, hogy megtölti, majd kiüríti önmagát, ami nagyon archaikus, ösztönszerű cselekedet, a nyelv bármilyen megjelenése nélkül. Tehát elmondtam neki, hogyan képelem el azt, amit evés közben érzékelt: édeset, sósat, kellemeset, undorítót... Érzékelések teljes skáláját térképeztük fel, amiben fokozatosan ő is egyre jobban részt vett. Az érzékelések megnevezésén keresztül tehát megpróbáltam először eljutni egy infra-lingvisztikus, érzékelés szintű tapasztalathoz, majd egy szenvedő, sötét, megnevezhetetlen testhez. A másik gyógy mód a második értelmezéshez kapcsolódik: a hányásrohamok, amelyeket a gyerekkori utazás emléke indított el a kliensben, a saját élettörténetével is kapcsolatban álltak. A kliens ugyanis az egyetemen korábban Céline *Halál hitelbe (Mort à crédit)* című regényét tanulmányozta, amelyben van egy szörnyű hányásjelenet; ezt *A rettenet hatalma (Pouvoirs de l'horreur)* című könyvemben én is elemeztem. Ez a jelenet sokkoló ábrázolása az anyai elutasítás borzalmas hatásának: a narrátor lehányja saját anyját, mert a hányás erőszak. Itt előjön az az ösztönkésztetés, amiről korábban beszéltünk: vajon pusztán erotikus és agresszív? Vagy továbbmegy ennél, és mindkettőt megszünteti? Azt mondtam a kliensemnek, hogy amikor ezekről a hányásrohamokról beszél, gondoljon Céline-nel kapcsolatos kutatására. Ez a felidézés, amely nem pusztán az érzékelés vagy pusztán a nyelv szintjén történt, a történelmet jelenítette meg, az extra-pszichés szintet, amely az énen/énképen kívül zajlott, sőt saját élettörténetén is kívül, a kultúra történetében, sőt Céline-en keresztül a történelem minden szintjén. Céline jelentős figura volt a populáris irodalom történetében, ugyanakkor kapcsolatban állt a francia fasiszta mozgalommal, és írt durván erőszakos antiszemita pamfleteket és hasonlókat is. Céline neve körül tehát egy teljes történelmi konfliktus sűrűsödik össze és alakul át, így Céline nevének említése segített a kliensnek, hogy valamivel kijebbn jusson saját pszichés börtönéből. Írni kezdett – eleinte nagyon tömény, elliptikus verseket, amelyek kicsit megnehezítették számára a gondolatok összekapcsolását, így nem tudta könnyen és rugalmas transzpozíciókkal

feltárni a tudattalanját. Ezért feladta a versírást és áttért a novellákra, amelyek jobban illettek pszichés élete meglehetősen kötött és strukturált fejlődéséhez. Ebből kiindulva a pszichés élet néhány olyan dimenzióját érintettük, amelyek ha nem is nyúlnak vissza az emberiség őskorába, de történelmi tapasztalatot nyújtanak – talán nemcsak a hétköznapi értelemben vett történelem, hanem a Historiale szintjén is. Mindenesetre ez a gyógyulás helye; mert ha valaki kizárólag a két alany közötti térre koncentrálna, nem fogja meglátni mindazt az ösztönző gazdagságot, amely Freud felfedezésének alapját adja.

Béres-Deák Rita fordítása